

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ЗМІСТ ПОКАРАННЯ

Стаття присвячена генезису розвитку уявлень про зміст покарання. Досліджено, що покарання є одним найстаріших заходів боротьби зі злочинністю в суспільстві і розуміється воно як право держави карати та обов'язок винних у вчиненні злочину прийняти це покарання.

Постановка проблеми. Політика держави в боротьбі зі злочинністю передбачає комплекс заходів, серед яких важливу роль виконують заходи соціального, економічного, політичного, правового, організаційного та виховного характеру. В системі цих заходів не останнє місце займає і покарання. Воно є необхідним засобом охорони суспільства від злочинних посягань. Виконання цієї ролі здійснюється як за допомогою погрози застосування покарання, яка передбачена в санкції кожної кримінально-правової норми, так і шляхом її реалізації.

Сучасна кримінально-правова політика з її напрямком на гуманізацію кримінальної репресії за вчинення злочину суттєво стимулює теоретичну розробку проблемних питань покарання. Застосування покарання одночасно виконує важливу роль активного попередження злочинності [12, с.11].

Ступінь наукової розробки. Питаннями історії розвитку змісту покарання та його застосування за вчинені злочини досліджувались такими вченими: М.І. Бажановим, Л.В. Багрій-Шахматовим, В.К. Грищуком, М.Д.Дурмановим, В.Г. Маляренко, В.В. Скибицьким, В.В. Сташисем, М.О. Стручковим, М.С. Таганцевим, В.М. Трубниковим, М.Д. Шаргородським, Ю.С. Шемшученко, П.Л. Фрісом та інші.

Метою даної статті є проведення історіографічного аналізу формування змісту покарання, виявлення тенденцій і закономірностей його розвитку в різних політичних і соціально-економічних періодах та умов застосування кримінального покарання.

Виклад основного матеріалу. Різні часи, різні епохи, різні суспільно-економічні формації по-своєму визначали ті діяння, які відносяться до злочинних. Досить-таки часто серед такого виду поведінки опинялися дії, пов'язані з непокорюю свавіллям та жорстокості з боку держави, несприйняттям пануючої ідеології, висловлювання думок, які не відповідають думці правлячого класу, тобто такі дії, що мають політичне забарвлення. Але завжди перелік злочинних діянь містив у собі посягання на особу, власність, існуючий порядок управління.

Традиційно першим і головним засобом у боротьбі зі злочинністю завжди було кримінальне покарання. Власне держава не змогла б забезпечувати нормальну і стабільну життєдіяльність суспільства без цього кримінально-правового інституту. Тому довгий час покарання залишалося єдиним і найбільш надійним засобом боротьби зі злочинністю. Змінювалися лише види і система покарань залежно від того, в якій суспільно-економічній формації перебувало суспільство.

Стан, що характеризував відношення суспільства до інституту покарання, рівень його розвитку відображався в існуючих на певному етапі існування людства кримінально-політичних ідеях. Це зумовлено тим, що проблема боротьби зі злочинністю завжди нерозривно була пов'язана з ідеологією, політикою, політичними ідеями та політичними інститутами.

Протягом тисячоліть людство так і не виробило єдиного підходу до розуміння кримінального покарання. Кожній державі властива своя система кримінальних покарань, практика їх застосування. Багато років вимоги посилення кримінального покарання сприймалися як позитивні, вони всебічно заохочувалися. Вельми небагато досліджують, і тим більше засуджують, жорстокість кримінальних покарань і недоліки кримінального судочинства, сходячи до основних начал сенсу покарань, прагнуть до викорінювання помилок, що накопичилися протягом багатьох століть. Проте численні скарги необгрунтовано затриманих і підданих арешту, надмірно суворо засуджених, недоліки виправної системи, що діє, заставляють дослідників знов і знов повертатися до даного питання.

Дослідники історії кримінального покарання єдині в тому, що його існування було наявним у будь-якому організованому людському суспільстві на всіх етапах розвитку. Питання про зміст покарання, його юридичну природу і примусовий характер – одне з найстаріших у суспільстві і науці, а розуміється воно як право держави карати і обов'язок винних у вчиненні злочину прийняти це покарання. Іншими словами, якщо існує правопорядок, то відповідно і невідвратно існує покарання, яке застосовується до

порушників, у цьому і полягає справедливність у кримінально-правовому розумінні [13, с.11].

Покарання було і залишається суворим, історично мінливим, але необхідним засобом ефективної боротьби зі злочинністю. Ще в давні часи соціальна і правова сутність покарання знаходилась у центрі уваги юристів, державних діячів, філософів, які із різних позицій осмислювали не тільки можливість, але й обов'язок державної влади покладати на злочинців покарання як карального, так і попереджувального характеру.

Покарання - це завжди кара, дія держави до особи, яка вчинила злочинне діяння. Покарання історично обґрунтовувалося релігійними вимогами про кару або відплату. Так, у Біблії сказано: «Я стягну кров вашу за вас, від всякого звіра стягну її і від руки людини, від руки всякого брата його стягну душу людини. Хто проллє людську кров, того кров проллється людиною». У Євангелії написано: «Мені помсту і аз віддам», в Корині: «Правовірні, закон відплати встановлений вами за вбивство: вільний повинен померти за вільного, і слуга за слугу...». У основі індійської релігії лежить також вчення про подяку — відплату за всі благі і погані вчинки (Карма).

Погляд на покарання як на відплату був характерний і для видатних філософів. Так, І. Кант стверджував, що «лише право відплати (*jus talionis*), але неодмінно перед судом може ясно вказати і кількість, і якість (розмір) покарання...» [1, с. 307].

Г. Гегель також вважав, що «із злочинцем повинно бути вчинено так, як він сам вчинив» [4, с. 144]. Ще в IV столітті до н.е. Платон трактував суть кримінального покарання: «Кожен, хто відбуває покарання, повинен стати прикладом для інших, якщо він покараний правильно, аби стати кращим і так отримати для себе користь і стати прикладом для інших» [9, с. 128]. Зазначені висловлювання, відображені і сьогодні в кримінальному законодавстві, оскільки покарання має на меті не тільки кару за вчинений злочин, але і виправити засудженого й попередити вчинення злочинів, як ним, так і іншими членами суспільства.

Стародавня практика боротьби із суспільно небезпечними проявами характеризувалась численними видами позасудової розправи, в основі якої знаходилась кровна помста. Але з появою держав і посиленням державної влади формується і розвивається інститут кримінального права та покарання, що застосовується в межах кримінального законодавства. Жорстокість кримінальних покарань стародавності пояснювалась однозначністю давно сформованих звичаїв, органічно пов'язаних із суворими умовами виживання.

Становлення і науковий розвиток інституту кримінального покарання належить юристам Стародавнього Риму. Кримінальне право характеризувалось найбільш розвинутою системою законодавства. Однак у законах Стародавнього Риму не завжди вказувалось, які саме види покарань можуть призначатись за ті чи інші злочини. Це найчастіше залишалося на розсуд посадових осіб та імператорів. Покарання у Стародавньому Римі відрізнялось особливою жорстокістю (смертна кара, тілесні покарання побиттям та ін.). Своєрідним покаранням могло бути рішення магістрата про призначення такого покарання злодію, затриманого на місці вчинення злочину самим потерпілим. Основні види покарання найчастіше посилювалися призначенням додаткових покарань, в основному матеріального спрямування.

З часом покарання почали встановлюватись у законодавчому порядку, і за конкретні злочини вже передбачалось визначене покарання. Так, згідно із Законом XII таблиць, за неправдиві свідчення передбачалося скидання із Тарпейської скелі. У цілому кримінальному праву Стародавнього Риму була притаманна неспіврозмірність злочину і покарання, останнє набирало характеру кари, тому основним його видом була смертна кара [8, с. 56].

Науково-правові та філософські гуманістичні ідеї призначення покарання за вчинення злочину зустрічались уже у працях Платона, Аристотеля, Цицерона, які поступово формували теоретичний і практичний «образ закону» [1, с. 275]. Платон обґрунтовував необхідність прийняття справді справедливих законів, негативно висловлюючись проти правового насилля – жорстокості [9, с.572]. Аристотель намагався зосередити увагу сучасників на корисності точних визначень правосудності і неправосудності винесених покарань з урахуванням принципів добра і справедливості [2, с.165].

Систематична та досить інтенсивна наукова розробка проблем кримінального покарання починається з другої половини XVIII ст. Мова йде про праці Беккарія, Монтеск'є, Вольтера та інших просвітителів. На питання про сутність каральної політики за вчинені злочини намагалися дати відповідь і такі філософи, як Гегель, Фейєрбах, Кант.

Зокрема, Гегель тісно пов'язував гуманізацію кримінального покарання з прогресом просвітництва. На його думку іншими стають не злочини і покарання, а співвідношення між ними. Посилаючись на дослідження Беккарія, Гегель погоджувався з ним, що злочинець повинен дати згоду на своє покарання, однак таку згоду

він дає самим фактом вчинення злочинного діяння. Попереджувальне значення інституту кримінального покарання вбачалось у тому, що покарання виступало як залякуючий приклад. Приклад покарання спрямований проти злочинного діяння, при цьому аргументувалась цілеспрямованість індивідуалізації покарання згідно з кримінальною політикою, оскільки будь-який кримінальний кодекс перш за все відображає час і стан суспільства [4, с. 144].

Гуманізація кримінального покарання стала основною складовою частиною кримінальної політики багатьох держав (Бентам, Ліст, Таганцев, Кістяківський, Сергієвський, Фойницький). Стверджувалось, що позитивна кримінальна політика повинна бути реальним способом досягнення попереджувальних завдань, а саме це і є основною метою кримінального законодавства та покарання, їх практичне застосування. Однією із ознак процесу гуманізації кримінального права і покарання з метою підвищення ефективності їх дії, в тому числі у сфері правового поля попередження злочинів, стали зростаючі зусилля криміналістів і кримінологів у галузі класифікації злочинів і злочинців.

Особлива увага також приділялася розробці проблем суспільно небезпечних діянь, коли в цілому виключалась кримінальна відповідальність (покарання). У зв'язку з цим підкреслювалося, що людина досить часто не може точно передбачити наслідки і які саме умови у всій сукупності викликали їх настання. Тому покарання з метою виправлення злочинця несумісне, якщо суб'єкт не усвідомлював, що вчиняв злочин [5, с. 71].

Концептуальним проявом історичного процесу гуманізації кримінального права і покарання була загальна методологічна установка на те, щоб закон більш уважно і юридично враховував форму і вид вини. Все частіше отримувала практичну реалізацію ідея про те, що закон повинен карати необережність лише за умови фактичного спричинення конкретної суспільно небезпечної шкоди [6, с. 73].

Існували різні теорії гуманізації покарання, які доповнювали одна одну. Так, видатний представник кримінально-правової науки М.С. Таганцев справедливо закликав перевести абстрактно-теоретичні спори про сутність кримінального покарання у сферу практичної правоохоронної діяльності. Він наголошував, що діяння, щоб стати злочинним, тобто кримінально караним, повинно обов'язково заборонятися кримінальним законом реальною загрозою покарання. «Цей страх не є фантом, який лякає того, хто посягає на норми права, а реально відчутний на-

слідок такого посягання, яким є справді покарання як прояв особливих юридичних відносин між каральною владою і злочинцем» [11, с. 821].

Аналогічні визначення призначення кримінального покарання, із прагнення до вирішення практичних завдань ефективної боротьби зі злочинністю, знаходимо і в інших фундаментальних кримінально-правових дослідженнях. На думку видатного українського криміналіста ХХ століття Е.Я. Немировського, покарання є позбавленням злочинця будь-якого із належних йому благ, як наслідок діяння, що виражається в засудженні останнього й особи від імені держави та призначене судовими органами з метою підтримання непорушності права й охорони свобод [7, с. 101].

Для визначення юридичного поняття кримінального покарання виникала необхідність чіткого законодавчого закріплення підстав кримінальної відповідальності, оскільки склад злочину є єдиною підставою як кримінальної відповідальності, так і покарання.

У теорії кримінального права кінця ХІХ – початку ХХ століття вже закріпилося достатньо аргументоване розуміння покарання як зворотна сторона наявності в суспільно небезпечній поведінці складу злочину, а в цілому – як вираження особливих юридичних відносин між державою і злочинцем: держава фактично виступає в якості і суб'єкта, і об'єкта цих відносин. Така кримінально-права концепція була покладена в основу кримінального законодавства багатьох країн. Інститут кримінального покарання вважається більш прогресивним, чим більш надійно захищає громадян від свавілля каральної політики [13, с. 24].

Наукові дослідження в галузі поняття і змісту (кримінально-правового та кримінологічного) покарання завжди прямо чи побічно були пов'язані з концептуальними ідеями гуманізації кримінальної репресії, а також підвищення її попереджувальної ролі. Така спрямованість досліджень проблеми кримінального покарання сприяла науковому осмисленню та проблемі покарання неповнолітніх злочинців, як найбільш вразливих, а досить часто і беззахисних членів суспільства.

Теоретичний і практичний інтерес до проблеми призначення кримінального покарання неповнолітнім досить часто підкріплювався спеціальними рекомендаціями з приводу гуманізації самих умов виконання покарання. Цю обставину важливо відзначити у зв'язку із загальними несприятливими умовами утримання злочинців майже в усіх країнах світу, відповідно, і неповнолітніх.

Еволюція розвитку кримінального законодавства в напрямку більш чіткої індивідуалізації

відповідальності, її гуманізації і підвищення попереджувального значення покарання стає все більш виразним відображенням офіційної політики більшості країн. На думку С.Баршева, покарання служить засобом охорони правомірного порядку в державі, сама погроза його застосування вселяє страх і може попереджувати вчинення злочинів [3, с. 9].

Якщо у стародавні і середні століття кара була майже єдиним засобом боротьби державної влади із злочинністю, то так не вважають мислителі ХХ століття: вони шляхом великого досвіду, дійшли висновку, що суворі і жорстокі кари не зменшують кількості злочинних діянь. Тому на цій підставі висувається на перший план попереджувальна діяльність у двох її напрямках: поліцейські заходи нагляду, з одного боку, і усунення мотивів, які сприяють вчиненню злочинів – з іншого [10, с. 85]. Сьогодні кримінальне законодавство надає можливість застосовувати до осіб, що вчинили злочин покарання, яке відповідало б і ступеню небезпечності злочину та особі винного. Оскільки основна мета покарання не кара винного, а щоб він переосмислив своє ставлення до суспільних цінностей і в майбутньому не вчиняв таких діянь. І як показує практика, суворість покарання не завжди призводить до зниження злочинності в державі.

Висновок. Питання про зміст покарання, його юридичну природу і примусовий характер – одне із найстаріших у суспільстві і науці, а розуміється воно як право держави карати й обов'язок винних у вчиненні злочину прийняти це покарання. Історичне дослідження кримінального покарання вказує, що його існування було наявним будь-якому організованому людському суспільству на всіх етапах розвитку. Покарання було і залишається примусовим заходом, історично мінливим, але необхідним засобом ефективної боротьби зі злочинністю.

Стаття надійшла до редколегії 1 червня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.К. Якимчуком.

Список літератури

1. Антология мировой философии. Т.1. Ч.1. – К., 1991. – 780 с.
2. Аристотель Сочинения. Т.4. – М. 1983. – 320 с.
3. Баршев С. О мере наказаний. - М.: Университетская типография, 1840. – 283 с.
4. Гегель Г. Философия права. - М., 1990. – 280 с.
5. Геллер И.З.Ошибка человека и ее значение при вменении деяния этого лица в вину. – Юрьев, 1911. - 165 с.
6. Киселев А.Д. Психологическое основание уголовной ответственности. – Харьков, 1903. – 210 с.
7. Немировский Э.Я. Основные начала уголовного права. – Одесса, 1917. – 192 с.
8. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К: Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.
9. Платон. Собрание починений в 4 томах.- Т. 1. М., 1990. - 420 с.
10. Сергиевский Н.Д. Русское уголовное право. – М., 1913.
11. Таганцев С. Русское уголовное право Часть Общая – Т. 2. – СПб, 1902. – 821 с.
12. Трубников В.М. Механизм социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания. – К., 1990. – 210 с.
13. Уголовное наказание . Монографическое исследование // Шемшученко Ю.С., Титаренко Ю.Л. – Киев-Донецк, 1997. – 312 с.
14. Фельдштейн Г.С. Учение о формах виновности в уголовном праве. – М., 1902. – С. 113. – 518 с.

O.I. Yuschik

Historical development of pictures of essence of punishment

Summary

The article is devoted genesis of development of pictures of maintenance of punishment. It is investigational, that punishment is one the oldest facilities of fight against criminality in society and it is understood as a right for the state to punish and duty guilty in the commission of crime to accept this punishment.

E.I. Ющик

Историческое развитие представлений о сущности наказания

Аннотация

Статья посвящена генезису развития представлений о содержании наказания. Исследовано, что наказание является одним самых старых средств борьбы с преступностью в обществе и понимается оно как право государства наказывать и обязанность виновных в совершении преступления принять это наказание.